

В. Рибалкін

ТРИКОМПОНЕНТНА ПАРАДИГМА І ТЕОРІЯ КЕРУВАННЯ В АРАБСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ*

Трикомпонентна парадигма частин мови (*'ism-fi 'l-harf*) й теорія керування (*i 'rāb*) становлять ключові концепти арабської лінгвістичної традиції (АЛТ).

Ім'я (*'ism*)

Перший член трикомпонентної парадигми традиційної арабської граматики (ТАГ) – ім'я (“*'ism*”) співвідноситься у західноєвропейській граматичній традиції з поняттям іменника, прикметника та ін. Генетично воно є двобуквеним і належить до дуже давнього лексичного фонду [Fleisch 1961, I: § 52b], що виявляється вже в найближчих деривативних парадигмах: формі “розбитої” множини “*'asmā*”, деномінативному дієслові “*samā 'yusmū*” або його більш уживаній формі “*sammā/yusammī*” – “називати, іменувати”. АЛТ по-різному пояснює походження слова “*'ism*”. Куфійці виводили його з “*wasm*” – “знак, клеймо, відбиток” (√ WSM), басрійці – з “*sumuw*” – “оцінка, визначення” (√ SMW) [Weil 1913].

Хоча Сібавайгі й починає свою “Книгу” з перерахування прикладів імені (“*rağul*” – “людина”, “*faras*” – “кінь”, “*hā 'i*” – “стіна”) [Kitab I: 9], його праця не містить визначення терміна “*'ism*”.

Ібн Фаріс подає численні визначення імені, запропоновані послідовниками Сібавайгі, – ал-Ахфашем Середнім (помер 830), ал-Кіса'і (помер 865), ал-Фарра' (помер 822), Гішамом ад-Даріром (помер 824), ал-Мубаррадом (помер 898), аз-Заджджаджі (помер 922) [Ṣaḥībī: 82–83]. Однак жодне з них не влаштовує Ібн Фаріса, який вважав, що, крім аз-Заджджаджі, всі автори давали не визначення імені, а тільки його опис у граматичних зв'язках. Так, ал-Фарра' стверджував що “*'ism* – це те, що приймає *танвін*, *ідафу* (*status constructus*) чи *'alif i lām* (означений артикль)”.

Низку визначень імені в арабській лінгвістичній традиції зафіксував Ібн ал-Анбарі (885-940). Матеріал, що наводить ал-Мубаррад, він кваліфікує як придатний для етимологічних досліджень, однак він не відповідає вимогам визначення [Inṣāf: 2]. А от визначення аз-Заджджаджі Ібн ал-Анбарі, навпроти, вважає справжнім, але таким, що зазнало впливу грецької логіки.

Аристотель в “Органоні” визначає ім'я як “*Onoma esti phonē sēmantikē kata sunthēkēn aneu khronou*”, тобто “Звук, наділений значенням за згодою, безвідносно до часу”. Аналогічне трактування поняття ми знаходимо також у аз-Заджджаджі: “*'Ism huwa ṣawt muqatta' dall 'alā ma 'nā ḡayr dāll 'alā zamān wal-makān*” (“Ім'я – це “відрізаний” [від інших] звук, що вказує на значення, безвідносно до часу та місця”). У визначенні арабського граматаста *ṣawt*=*phone*,

* Робота виконана при підтримці Американської Ради Наукових Товариств (American Council of Learned Societies - ACLS).

dāll 'alā ma'nā=sēmantikē, ġayr dāll 'alā zamān=aneu khronou. У ньому опущено аристотелеве “*kata sunthēkēn*” “за згодою” й додано *wa-l-makān*.

Відсутність у визначенні аристотелевого “*kata sunthēkēn*” “за згодою”, очевидно, пояснюється жвавою полемікою, що мала місце в часи аз-Заджджаджі з питань глотогенезу. В АЛТ у проблемі походження мови протиставлялися точки зору про те, що вона була послана Аллахом (*waḥyu wa-tawqīf*), і про те, що вона була створена за взаємодомовленістю людей (*tawāḍu' wa-ṣṣīlah*) [Ṣaḥībī: 31–34]. Імовірно, аз-Заджджаджі у рамках мусульманського менталітету вважав недоцільним включення до свого визначення аристотелевих слів “*kata sunthēkēn*” “за згодою”.

Більш поширене визначення імені, прийняте в тих чи інших варіантах всією арабською лінгвістичною традицією, сформулював ас-Сірафі (помер 979): “*Kull šay' dalla lafzuḥ 'alā ma'nā ġayr muqtarin bi-zamān muḥaṣṣal min muḍīyyu 'aw ġayriḥ fa-huwa 'ism*” (“Ім'я – це всяке слово, що виражає зміст, не зв'язаний з визначеним часом – минулим або іншим”) [EI² IV: 182]. Таке визначення фактично розширює попереднє за рахунок деталізації поняття часу, але й воно викликає заперечення Ібн Фаріса, який стверджує, що його однаково можна застосувати і до поняття “*ḥarf*” [Ṣaḥībī: 84].

Аз-Замахшарі (помер 1144) опускає у своєму визначенні імені слово “*muḥaṣṣal*”, але додає “*fī nafsiḥ*” (“в собі”)¹. Ал-Джурджані (помер 1413) пояснює, який зміст вкладається у визначенні в поняття відсутності прив'язки до часу (*'iqtirān*): “Ім'я – це те, що несе у собі значення, не зв'язане з жодним з трьох часів”².

Привертає увагу та обставина, що явний зв'язок з грецькою логікою виявляють саме загальноприйняті визначення як імені, так і дієслова, що переважали в АЛТ, на відміну від більш маргінальних визначень.

Прийнявши за вихідну точку наявність у мові тільки трьох класів – імені, дієслова й частки, так само як зробивши критерієм для розмежування імені його часову безвідносність, арабські граматисти змушені були підганяти різноманітні класи словоформ під тричленну парадигму, зараховуючи при цьому до імені як власне ім'я – іменник (*'ism*) у його різновидах – *'ism al-ġins* (загальне родове), *'ism al-'alam* (ім'я власне), *'ism al-'ayn* (ім'я, “відчутне зором”, тобто предметне, конкретне), *'ism ma'nā* (ім'я абстрактне), так і *nomen agentis* – дієприкметник активного стану (*'ism al-fā'il*) та *nomen patientis* – дієприкметник пасивного стану (*'ism al-maf'ūl*). Точніше кажучи, останні два типи імен підпадали вже під категорію *ṣifa* – прикметників чи більш широку категорію *na't* – визначень.

До іменних форм арабська лінгвістична традиція зараховує також масдари (віддієслівні іменники) й низку інших іменниково-дієслівних дериватів, як, наприклад, “*'ism az-zamān wa-l-makān*” – “ім'я часу та місця”. Туди ж віднесено і займенники – *muḍmarāt* (особові), *'ism al-išāra* (вказівні), *al-'ism al-mawṣūl* (відносні) й ін., об'єднані спільним терміном *mubḥamāt*. Нарешті, до цього класу потрапили числівники (*'ism al-'adaḍ*) та ін.³

Як *'ism* АЛТ нерідко визначає навіть питальні займенники “*kaḥfa, kam,*

matā” (“як, скільки, коли?”), а також вигуки, які кваліфікуються як *'asmā' al-'af'al* (дієслівні імена).

Дієслово (*fi'l*)

Другий член трикомпонентної парадигми – *fi'l* як технічний термін вживається в АЛТ і ТАГ для позначення дієслова й у перекладі з арабської мови (АМ) означає “дію, акт, вчинок”. За формою це – масдар, утворений від форми *‘fa'ala/yaf'alu*” – “робити” [Lexicon VI: 2420].

Відомо, що флективні мови характеризуються тим, що при утворенні цілої низки словоформ від структурно подібних коренів спостерігається регулярна повторюваність. В АМ вже на ранньому етапі становлення арабської лінгвістичної традиції для символічного позначення таких словоформ (*'abniya* – множ. від *binā*’, – рідше *'amsila*) було обрано найбільш стандартний конкретний трибуквений корінь *F'L*, прототипом якого послужив *fi'l* – другий компонент тричленної парадигми ТАГ. Букви *F* (*fā*’), ‘ (*ayn*) та *L* (*lām*) у ньому позначають відповідно ініціальну (K_1), медіальну (K_2) і фінальну (K_3) кореневі приголосні. Тим самим при розгляді словотворчих явищ, характерних для якого-небудь класу слів, граматику чи лексикографу досить було вказати на їхню загальну уніфіковану модель, позначену однією з парадигм кореня *F'L*.

Розробки граматистів у цьому напрямку почалися з того, що Сібавайгі здійснив спробу вичерпної класифікації іменних та дієслівних форм (*'abniyat al-'asmā' wa-l-'af'al*). В *"al-Kitāb"* він зареєстрував 308 іменних і 34 дієслівні форми [Kitab II: 315, 330, 333, 340; Muzhir II: 2; ‘Umar 1971: 11]. Абу Бакр б. ас-Саррадж додав до списку іменних форм ще 28 парадигм, після чого час від часу різні граматики продовжували розширювати й уточнювати його [Muzhir II: 2].

Ібн Фаріс починає однойменну главу *fi'l* “Законознавства мови” з короткого визначення, яке запропонував ал-Кіса’і: “Дієслово – це те, що вказує на час”⁴. Сібавайгі, як і у випадку з ім’ям, запропонував скоріше не визначення терміна, а виклад свого розуміння цієї категорії: “Що стосується дієслова, то це – форми, утворені від слів, що позначають події імен, та стосуються того, що вже відбулося, відбувається, але ще не трапилося й вже наявне, але ще не перервалося”⁵.

В цьому формулюванні відбито басрійську теорію інфінітива-масдара, а значення слова *“aḥdās”* – “події” вже наближається до поняття “процесу”, яке використовується у сучасному мовознавстві для визначення дієслова.

З іншого боку, формулювання Сібавайгі відбиває часові критерії дієслова, а така оцінка останнього з самого початку арабської лінгвістичної традиції, наскільки її можна простежити, є його невід’ємним атрибутом, так само як відсутність такої оцінки є атрибутом імені.

Тут простежується та обставина, що в АЛТ такі постулати були споконвічно прийняті як аксіома чи доктрина, як щось уже встановлене, а не продукт досліджень арабських граматистів [EI² II: 896]. Як і у випадку з трикомпонентною парадигмою частин мови, ми зустрічаємося з констатацією факту: співвіднесення поняття дієслова з категорією часу також прийшло до арабів з аристотелевої логіки. Це аж ніяк не применшує оригінальність їхніх

граматичних побудов.

Хоча на створення теорії інфінітива-масдара й претендує так звана "куфійська" школа, цілісність граматичної традиції полягає в принциповому прийнятті дихотомії *'ism-fi 'l*, заснованій на застосовності до цих двох класів категорії часу.

Визначення дієслова, яке запропонував пізніше аз-Замахшарі, вже відрізняється більшою ясністю та строгістю, цілком залишаючись при цьому у рамках арабської лінгвістичної традиції: "Дієслово – це те, що вказує на зв'язок події з [визначеним] часом"⁶.

На думку аз-Замахшарі, ознаками дієслова є:

- 1) наявність часток, що формально вказують на час, – "*qad*" – "вже" (минулий час) і "*sawfa*" – "звичайно" (майбутній час);
- 2) наявність часток, що ставлять дієслово в *ǧazm* (усічений спосіб);
- 3) приєднання до них стягнених займенників;
- 4) прийняття безголосного афікса *t* для позначення третьої особи жіночого роду у однині [Mufaṣṣal; Гиргас 1873: 70].

Ібн Я'іш (помер 1245) вважав деякі положення аз-Замахшарі невдалими, зокрема, критикував невизначеність поняття *mā* у його визначенні дієслова, наполягаючи на вживанні в цьому місці більш точного слова – *kalima* чи *lafz*. Разом з тим він не бачив необхідності у додатковому розмежуванні інфінітива (масдара) й особових форм дієслова, оскільки він теж виявляв себе як дієслівна форма іншим способом – "ззовні, за рахунок своєї неперехідності" ("*min ḥāriġ, min lawāzīmih*").

Ібн Я'іш також вважав помилковими визначення граматистів, в яких фігурувала вказівка на "*ḥadaś*" – "подію", вважаючи, що дієслово саме по собі вказує як на подію, так і на час її перебігу. Однак безпосередньо дієслово не позначає цей зв'язок. Воно вказує на неї у деякому зв'язку, що виявляється в побічних ознаках (*wa-l- 'iqtirān wuġida taba 'an*) [Š.Mufaṣṣal: 911].

Очевидно, першим, хто погодився з позицією Ібн Я'іша, став Ібн ал-Хаджиб (помер 1249), який відмовився у визначенні дієслова від вказівки на його зв'язок з "*ḥadaś*" та сформулював його в такий спосіб: "*Al-fi 'l mā dalla 'alā ma 'nā fi nafsih muqtarin bi- 'aḥad al- 'azmina as-ṣalāsa*" – "Дієслово – це те, що вказує на значення у собі й пов'язане з одним з трьох часів" [Kāfiya, цит. по: EI² II: 896].

Ал-Астарабаді повторює: "*Kull 'ism fa-huwa gayr muqtarin, kull fi 'l fa-huwa muqtarin*" – "Будь-яке ім'я не пов'язане [з часом], будь-яке дієслово пов'язане [з часом]". Ас-Сірафі у визначенні дієслова відкрито дотримується доктрини "*ḥadaś muqtarin bi-zaman muḥaṣṣal*" – "події, пов'язаної з часом, що минає".

Аналізуючи наведене вище формулювання Сібавайгі, ас-Сірафі пояснює *'amsila* та *aḥdās al-asmā* в такий спосіб: *'amsila*: *'arāda 'abniya*, тому що *'abniyat al-af' al* різноманітні (*muḥtalifa*), тобто *fa'ala, fa'ila, fa'ula* і т.д. *'Aḥdās* – це *al-maṣādir allāfi tuḥdisūna – l- 'asmā*; *'asmā* – це *'aṣḥāb al- 'asmā' wa-hum al-fā 'ilūn*. Далі він викладає басрійську теорію походження дієслова від масдара: *'amsila 'uḥizat min lafz 'aḥdās al- 'asmā* [Š.Kitāb: faṣl 1]. Перераховані приклади досить

переконливо показують, наскільки істотною вважала АЛТ у різноманітних визначеннях часову оцінку дієслова, цілком ігноруючи при цьому його вид.

В греко-латинській традиції значна частина видових ознак дієслова була також зміщена на його часовий аспект при тому, що греки не розпізнавали їх як такі (це – вже заслуга сучасного мовознавства).

Поняття граматичних часів в арабській лінгвістичній традиції, яке походить від аристотелевої логіки, в умовах теорії дієслівного керування піддалося з погляду реального часу складним випробуванням: відразу ж виникли труднощі з розрізненням трьох часів – минулого, теперішнього й майбутнього у рамках системи, яка визнавала тільки два часи. Один з них отримав назву “*māḏī*” (“минулий”), інший – “майбутній” – уперше назвав словом “*mustaqbal*” Ібн ал-Кутія (помер 367/977) [Afʿāl I: 18]. Він логічно протиставляв дві однопорядкові форми, залишаючи без уваги теперішній час. АЛТ звичайно позначала теперішній час терміном “*mudāri*” (“схожий, подібний”, за парадигмою імені агенса від III дієслівної породи), але формально не протиставляла його *māḏī*. У граматичних побудовах він входить до системи *кяясу*.

Арабські граматисти тією чи іншою мірою були у змозі лише диференціювати часові ознаки дієслова за рахунок приєднання до нього певних зовнішніх формантів: *sa-*, *sawfa*, *qad*, які вони називали його “властивостями” (“*haṣāʾiṣ*”) [Mufaṣṣal: § 402].

Фактично в класичній арабській мові (КАМ) види дієслова утворюються афіксами: доконаний – суфіксами, недоконаний – префіксами та суфіксами, які є важливим, але не єдиним засобом для позначення виду. Реальний же час дієслова виявляє тільки контекст. Для нього методологічна система арабської лінгвістичної традиції формальних ознак не виробила.

Дієслово майбутнього часу недоконаного виду утворюється префіксами *sa-*, *sawfa*, наприклад: “*Kallā sa-yaʿlamūna šumma kallā sa-yaʿlamūna*” – “Але ні, вони довідаються, і ще раз ні, вони довідаються” [Коран, LXXVIII: 4–5], а також часовим прислівником чи просто ситуацією. Теперішній час виявляє себе за рахунок відсутності цих маркерів: “*Māzā tafʿal?*” – “що ти робиш?”.

В минулому часі необхідно робити розмежування: доконаний вид визначається контекстом повідомлень. У них дієслово виражає час, який співвідноситься з французьким *passé simple*. Форма ж цього простого минулого часу (*māḏī*) виражає також доконаний вид. Мова має в своєму розпорядженні тільки цю єдину форму для історичного оповідання та комунікативного акту. Більше того, вона часто виявляє явні ознаки доконаності без якої-небудь часової оцінки й у цьому сенсі не може претендувати на назву чисто часової форми, в якій вона фігурує в європейській граматичній традиції.

Стосовно учасника описуваної у реченні ситуації, який здійснює які-небудь активні дії (агенса), арабські граматисти кваліфікували дієслово як з “відомим” агенсом (“*maʿlūm*”) чи з агенсом “невідомим” (“*maḡhūl*”). Поняття “*maʿlūm*” часто асоціюється в європейській граматичній традиції з категорією активного стану, а “*maḡhūl*” – пасивного.

Згідно з АЛТ, агенс буває трьох видів: 1) простий, “без домішок”, типу:

fa'ala/yaf'ilu/yaf'ulu, як “*daraba*” (i) – “бити”, *ṭalaba* (u) – “вимагати”; 2) із “зацікавленістю” у чому-небудь; частина дієслів типу: “*fa'ila/yaf'alu*”, як “*raḥiba*” (a) – “вигравати, домагатися, вигадувати”, “*sakira*” (a) – “бути п'яним”; 3) невідомий; типу: *fu'ila/yuf'alu*, як *ḍuriba*, *ruḥiba*.

Крім того, арабська лінгвістична традиція виділяє групу дієслів якості, утворених за моделлю *fa'ula/yaf'ulu*, наприклад: “*karuma*” (u) – “бути щедрим, великодушним” і частково – за моделлю *fa'ila/yaf'alu* (інші дієслова, крім віднесених до типу 2 вище), наприклад “*kabira*” (a) – “бути літнім”.

Дієслова якості позбавлені статичності, оскільки несуть змістові відтінки “набувати якість” чи “ставати таким-то”, межа між якими часто буває розмитою.

Аз-Замахшарі визначає *maḡhūl* як дієслово, агенс якого або взагалі невідомий, або якщо відомий, то не може бути висловленим (*fi'l mā lam yusammā fā'iluh*) [Mufaṣṣal: 116, íтор.5]. Фігуруючи в фразі типу “*Ḍuriba Zayd*” з підметом (суб'єктом) *Zayd*, дієслово переносить увагу на суб'єкт та провокує до перекладу: “Зайда було побито”, замість: “Хтось побив Зайда”. Такий зсув у керуванні членів речення, породження іншого контексту додатково змушує погоджуватися з кваліфікацією ТАГ цього дієслова як *maḡhūl*: його агенс за будь-яких обставин залишається невідомим. Однак, незважаючи на специфічне морфологічне оформлення, дієслово ще не здобуває закінчених ознак пасивного стану. Звідси очевидно, наскільки оманним може виявитися ототожнення з ним парадигми *fu'ila*.

Хоча арабські граматисти ніколи не говорили про безособове дієслово, воно, власне кажучи, існує в КАМ у формі того, що вони називали *maḡhūl* – дієслово з невідомим агенсом (*fi'l mā lam yusammā fā'iluh*). Для дієслова в особовій формі можна сказати “*Ḥaraḡtu min ad-dār*” – “Я вийшов з будинку”, “*Nazaltu 'alā Zayd*” – “Я спустився до Зайда”, у безособовій – “*Ḥuriḡa min ad-dār, nuzila 'alā Zayd*”. Дієслова в зазначених формах важко перекладати, тому що для кожного з них необхідно знайти відповідне безособове відображення. При відсутності такого доводиться вдаватися до перекладу із застосуванням особових форм.

Деякі дієслова (типу: *kafā, badā, rā'a, ḥabba*) впритул наблизилися до безособового вживання, не набуваючи при цьому морфологічних ознак *maḡhūl*, наприклад: “*Wa-kafā bi-l-lāhi šahīdan*” (“І досить Аллаха як свідка”) [IV: 81/79]; “*mā rā'a-hū 'illā bi-...*” й ін.

Арабські граматисти розрізняли невідмінювані дієслова (*ḡāmid* або *ḡayr mutaṣarrif*) типу ‘*asā, ni'ma, laysa* на противагу відмінюваним (*mutaṣarrif*), що мають усі дієслівні або іменниково-дієслівні форми.

Разом з тим вони не розрізняли безособового дієслова, оскільки судили про нього тільки через призму агенса. Це один з характерних прикладів відриву логічної системи ТАГ від реальної мовної дійсності.

АЛТ поділяє всі дієслова на первісні (*muḡarrad*) та похідні, або “нарощені” за рахунок афіксів (*mazīd*). Первісні дієслова можуть мати три або чотири кореневих букви, відповідно до чого називаються трибуквеними (*ṣulāṣī*) і чоти-

рибуквеними (*rubā'ī*).

Для формально-алгебраїчного позначення трибуквених дієслів й їхніх похідних форм в АЛТ вживається модель *fā'ala* (див. вище), для чотирибуквених – *fā'lala*, де другий *lām* виражає K_4 . Похідні дієслова позначаються додаванням до моделей *fā'ala* та *fā'lala* відповідних афіксів.

Аз-Замахшарі нараховує близько 25 похідних дієслів, які утворюються від первісного трибуквеного кореня за рахунок нарощення афіксів.

Одні з них складаються з чотирьох букв й є подальшою модифікацією трибуквених дієслів за рахунок редуплікації K_3 (типи: “*šamlala*” – “бути моторним, швидким”), вставки інфіксів *n*, *w*, *y* (типу: “*ğandala*” – “звалювати, валити”, “*bayṭara*” – “підковувати коня”), а інші є формами похідних дієслівних порід.

У первісних чотирибуквених дієсловах усі чотири букви є кореневими. Деякі граматисти (ал-Фарісі, аз-Замахшарі) вважали, що такі дієслова утворюють похідні форми тільки за двома моделями *if'anlala* й *if'alalla*, в той час як інші (Ібн ал-Хаджиб) як похідну форму чотирибуквеного дієслова розглядали також модель *tafa'lala* [Гиргас 1873: 72].

Простота утворення та обмежена кількість моделей для часів і способів дієслова повністю компенсується достатком його похідних форм (так званих порід), якщо навіть обмежитися п'ятнадцятьма для трибуквеного й трьома для чотирибуквеного, як це пропонує В.Райт [Wright 1986, I: 29, 48]. Ще більший у нього список (нараховує 44 позиції) моделей віддієслівних імен (*'asmā' al-fi'l*), [Wright 1986, I: 110–112], які тією чи іншою мірою зберігають свій зв'язок з дієсловом.

Разом з тим численні похідні форми арабського дієслова мають ту безпечну перевагу, що дозволяють синтетично виражати поняття, для передачі яких мови інших типів змушені звертатися до багатокомпонентних аналітичних конструкцій. Наприклад, первинне дієслово “*farasa*” (i) має значення “роздирати (про звіра, дику тварину)”, а його похідні форми “*farrasa*” – “спонукати до роздирання (звіром)”; “*afrasa*” – “дозволяти (пастуху) вирвати (звіру) жмут (шерсті, м'яса)”; “*iftarasa*” – “звірити, лютішати” і т.п. Такі форми істотно сприяли розвитку синтетичної будови КАМ.

В арабському дієслові знайшли концентроване вираження емоційні засоби АМ: у другій породі (*fā'ala*) можна лаконічно передати значення інтенсивності, в п'ятій (*tafa'ala*) – додатково ще й зворотності; посилена (“енергійна”) форма дієслова (*modus energeticus*) підкреслює неминучість дії у майбутньому, підсилює заборону, побажання [Гранде 1963: 167–168] тощо.

АЛТ подає докладний опис системи дієвідміни, заснованої на приєднанні до кореня дієслова займенникових префіксів та суфіксів, пропонує розгорнуту характеристику ознак способів, співвідносячи їх з матрицею *i'rāb'a* (див. рубрику далі).

Частка (*ḥarf*)

Останній компонент тричленної парадигми АЛТ – “*ḥarf*” – у перекладі з АМ може позначати: 1) слово, 2) букву, 3) звук, 4) частку і, нарешті, 5) мору у

просодії [Фролов 1991: 54].

Досліджуючи етимологію цього терміна АЛТ, Ібн Джинні дійшов висновку про те, що його оригінальне значення походить від слова “*ḥadd*” – “межа, ліміт, край” (*‘innatā ḥarf aṣ-ṣay ḥaddun wa-nāḥiyatun*), а, говорячи про *ḥurūf al-ḥiḡā*’ (букви алфавіту) визначає його як: “*Ḥadd munqaṭa ‘aṣ-ṣawt wa-ḡāyatuḥ wa-ṭarafuḥ*” (“Межа, на якій обривається звук, його кінець, край”) [Sitt I: 16, рядки 6–7].

Таке пояснення вводить елемент із системи АЛТ, розробленої набагато пізніше (*maqṭa’*). Однак важлива та обставина, що визначення Ібн Джинні чітко засвідчило вживання слова “межа, край, ліміт”.

Найбільшу кількість мовного матеріалу про це слово зібрав Ібн Манзур (1232–1311) у великій словниковій статті “*ḥarf*”. Говорячи про букви, він також зводить його первинне значення до “межі”. Незважаючи на лаконізм інших авторів, більшість з них солідарні в аналогічному тлумаченні цього слова. Ібн Гішам ал-Ансарі, наприклад, обмежується тільки вказівкою на те, що це – “*ṭaraf aṣ-ṣay*” (“край чого-небудь”) [S. Šuṣūr: 14, стор. 13].

Слово “*ḥarf*” належить, поза сумнівом, до загальносемітського лексичного фонду й зафіксовано у формі “*ḥarpā*” в сирійській мові у значенні “край, крайня точка” [Payne-Smith 1879–1901]. У давньоєврейській мові в формі “*ḥerpā(h)*” воно означає “випад, образа”, що характеризується “гострими, уїдлими словами” [Kohler, Baumgartner 1948–1953: √ HRF].

Ф.Преторіус першим у західноєвропейській арабістиці пов’язав арабський термін “*ḥarf*” з грецьким “*hóros*”, що вживається в аристотелевій логіці. Й.Вайс таке ототожнення піддав критиці [Weiss 1910: 349–382], однак М.Бравманн відкинув її та рішуче прийняв точку зору Ф.Преторіуса [Bravmann 1934: 8–9].

“*Hóros*” також має первинне значення “ліміт, межа”, звідки походить і зміст арабського слова, та нарешті, “визначення”. В АМ розвиток значення слова “*ḥadd*” пройшов той же шлях, що і “*hóros*” у грецькій. Однак важко з’ясувати весь процес цього шляху. З одного боку, дійсно відчувається грецький вплив на розвиток значення арабського терміна “*ḥarf*”, первинна семантика якого співвідноситься з грецьким терміном “*hóros*”. З іншого боку, на ґрунті АМ він отримав розвинену полісемію, хоча її з деякою натяжкою й можна було б звести до єдиного джерела, оскільки найбільш короткі арабські слова, особливо частки (наприклад, *fa-*, *bi-*, *li-*; *in*) “обмежуються” одним складом. Додавши до цього, що на частки не поширюється дія *i rāb’ a* (див. далі), ми матимемо додаткові параметри такого “обмеження”.

Арабські граматики намагалися знайти точне формулювання значенню “*ḥarf*” в трикомпонентній парадигмі. “Книга” Сібавайгі починається з визначення “*ḥarf*” як того, що не є ні “*‘ism*”, ні “*fi l’*”, а аз-Заджджаджі характерною ознакою часток вважає відсутність у них ознак, властивих іменам і дієсловам (*al-ḥarf mā ḥalā min dalīl al-‘ism wa-l-fi l’*) [Īdāḥ: 55].

Аз-Заджджаджі запропонував також визначення, прийняте пізніше АЛТ та навіть деякими сучасними граматистами без принципових змін: “Частка –

це те, що вказує на значення в чому-небудь іншому” (*al-harf mā dalla ‘alā ma ‘nā fī ḡayrih*) [Ašbāh II: 17]. Тому частки у ТАГ називаються також “*ḥurūfal-ma ‘ānī*” (“букви/частки значення”) [Idaḥ: 54; Ašbāh II: 17].

У таких визначеннях термін “*ḥarf*” виступає в значенні “частка”. Однак у цьому ж значенні деякі граматисти (наприклад, ал-Фарра’, Ібн Я’иш) вживають термін “*adāt*” (у множині “*adawāt*”). Додаткову плутанину привносить і те, що Ібн ас-Саррадж, наприклад, кваліфікує як “*ḥarf*” дієслова “*‘asā*” й “*laysa*”. Щодо першого дієслова його точку зору поділяє Са’лаб, стосовно другого – ал-Фарісі [Fleisch 1965: 205]. Аз-Заджджаджі зарахував до часток навіть дієслово “*kāna*” та йому подібні” (*kāna wa-‘aḥawātu-hā*) [Ḡumal²: 53 і далі].

Аз-Замахшарі [Mufaššal: §497-624] систематизує частки відповідно до їхньої граматичної функції: “сполучні частки” (“*ḥurūfal-‘atf*”), “частки заперечення” (“*ḥurūfan-nafy*”) й ін. Цю класифікацію в менш деталізованому і систематизованому вигляді взяли за основу європейські арабісти [Sasy 1831, I: 466 f; Wright 1986, I: 278–296; Socin 1899: 84–86; Brockelmann 1969: 113–116; Гранде 1963: 393–430 та ін.], хоч у західній традиції під арабське визначення “часток” потрапили прийменники, прислівники, сполучники і вигуки [Wright 1986, I: 278].

Ас-Суйути нараховує всього 70 часток, з яких:

13 – однобуквені: *hamza, ‘alif, bi-, ta-, sa-, fā-, ka-, la(i)-, ma?, na-, ha-, wa-, ya-*;

24 – двобуквенні: *ā?, ‘al* (з посиланням на ал-Халіла), *‘am, ‘an, ‘in, ‘aw, ‘ay, ‘iy, bal, ‘an, fī, qad, kay, lā, lam, lan, law, mā, miḏ, ma ‘a, min, hal?, way, yā;*

19 – трибуквені: *‘aḡal, ‘iḏan, ‘ilā, ‘alā, ‘amā, ‘inna, ‘an (?), ‘ayā, balā, šumma, ḡayri, ḥalā, rubba, sawfa, ‘adā, ‘alā, layta, na ‘am, hayya!*

13 – чотирибуквені: *‘illā, ‘allā, ‘immā, ‘ammā, ḥāšā, ḥattā, ka ‘anna, kallā, la ‘alla, lammā, lawlā, lawmā, hallā;*

1 – п’ятибуквені: *lakinna*⁷ [Ašbāh II: 17-18].

Як видно зі списку, ас-Суйути не включив до нього частки типу “*ḥalfā*”, “*warā ‘a*” – “позаду”, “*‘amāta*”, “*quddāta*” – “попереду”, “*bayna*” – “між”, які європейські граматисти кваліфікують як прийменники.

Звичайно ТАГ вміщувала їх серед *zurūf* (однина *zarf*) [див., наприклад, Ḡumal²: 44]. Цим терміном арабські граматисти позначали як прислівники місця й часу, так і “невласне прийменники місця й часу” [Гранде 1963: 411].

Отже, у трикомпонентній парадигмі ТАГ терміном “*ḥarf*” позначаються також службові слова, які втратили видимий зв’язок з ім’ям. Інші з них, до яких придатні правила і *‘raba*, АЛТ відносить до імен.

Усі можливі типи класифікацій часток в АЛТ, засновані на різних параметрах, узагальнив ас-Суйути [Ašbāh II: 16–21].

Концепція керування (*‘i‘rāb*)

Вихідним імпліцитним постулатом концепції керування є те, що головні й другорядні члени речення підлягають дії різних членів трикомпонентної парадигми або “факторів”, які впливають на флексію цих членів. Такий вплив у АЛТ називається “*amal*” – “дією” або “керуванням”. Керуюче слово чи фак-

тор, який викликає керування, позначається однокорінним терміном “*‘āmil*” (множ. “*‘awāmil*”) – “діючий”, “фактор”, а кероване слово - похідним від нього дієприкметником пасивного стану – “*ma‘mūl*” (множ. “*ma‘mūlāt*”) – “те, що підлягає дії керуючого чи керуванню”. “*‘Āmil*” керує шляхом постановки фінальної флексії “*ma‘mūl’a*” в один з чотирьох різновидів:

1) *raf*, що характеризується фінальною огласовкою *ḍamma* (*tanwīn ḍamma*): -*u*(*un*). Це відповідає називному відмінку для іменних форм (“*samakun*” – “риба”) або дійсному способу для дієслівних (“*yaknasu*” – “він підмітає”);

2) *naṣb*, що характеризується фінальною огласовкою *fatḥa* (*tanwīn fatḥa*): -*a*(*an*). Це співвідноситься зі знахідним відмінком іменних форм (“*samakan*” – “рибу”) або з умовним способом дієслів (“*kay yaknasa*” – “щоб він підмів”);

3) *ḡarr* (за термінологією басрійських граматистів) чи *ḥafā* (за термінологією кувейтських граматистів). Характеризується фінальною огласовкою *kasra* (*tanwīn kasra*): -*i*(*in*), що відповідає родовому відмінку іменних форм: “*samakin*” – “риби”;

4) *ḡazm*, що характеризується нульовою фінальною огласовкою (*sukūn*): -*∅*, що відповідає наказовому способу дієслів: “*uknus!*” – “підмітай!”.

Важливим специфічним моментом є те, що терміни (1–4) не проводять категоріального розмежування між частинами мови, які перебувають у стані керування/керованості, рівнозначно трактуючи іменні та дієслівні форми. Наприклад, *raf* означає лише якість фінальної флексії й, залежно від контексту речення, може бути співвіднесеним або з поняттям називного відмінка, або з категорією, що відповідає дійсному способу дієслова. В АЛТ цей момент має концептуальний сенс. Адже феномен керування у всіх його різновидах базується фактично на суто формальній ознаці - варіюванні кінцевої огласовки. Саме тому вже перші мовознавчі трактати, що дійшли до наших днів, починають виклад граматичних постулатів саме з визначення поняття “*i‘rāb*”, що у терміносистемі АЛТ виступає як гіперонім щодо понять 1–4.

Термін “*i‘rāb*” в АЛТ є суто технічним. Починаючи з ХІХ ст., у західноєвропейській лінгвоарабистиці його часто перекладають як “флектування” [Flügel 1862: 15]. Таке трактування, з одного боку, несправедливо звужує сферу його сучасного розуміння, з іншого, – вступає певну суперечність з тим, як самі арабські граматисти розглядали *i‘rāb*.

Насамперед вони не мали придатного терміна для позначення відмінювання іменників, а також загального поняття відмінків, так само як і способів для дієслів. Ці явища вони розглядали суто формально. Таким формальним розподілом трьох коротких голосних арабської мови граматисти змішували іменник та дієслово. Крім того, розглядаючи ім’я, вони мали справу тільки з однією, додаючи йому лише розмежувальне визначення *muṣṣarif/ḡayr muṣṣarif* (тривідмінкове/двовідмінкове).

В імперфекті дієслова арабські граматисти запроваджують формальне розмежування способу лише тоді, коли він утворюється шляхом додавання короткого голосного (-*u*, -*a*) або за рахунок усікання - *taḡzum* (-*∅*). Відповідно, арабські граматисти не розглядають відмінки й відмінювання як органічно

цілісну систему. Звідси брак понять в їхній терміносистемі та складність, що виникає у точному визначенні “флектування”, якщо цим терміном перекладати “*i'rāb*”.

З іншого боку, й це особливо важливо, вони завжди розглядають функціонування коротких голосних у межах іншої стрункої системи - синтаксичної теорії керування. В її рамках *i'rāb* є ніщо інше, як сукупність *'awāmil*. Недарма іноді синтаксис називають не *'ilm an-naḥw*, а *'ilm al-i'rāb*.

Сильвестр де Сасі, зокрема, вважав, що поняття “*i'rāb*” не можна передати точніше, ніж “синтаксис закінчень” [Sasy 1831 I: 186]. Таким чином, “*i'rāb*” трактується поза межами морфології в її сучасному розумінні, а в європейській мовознавчій науці це поняття не має відповідного терміна для прямого адекватного перекладу.

До керуючих факторів належать усі компоненти тричленної парадигми ТАГ, а до керованих - тільки імена і дієслова у теперішньо-майбутньому часі недоконаного виду – “*mudāra*” (арабське “схожий, подібний”; названі так тому, що стосовно альтернативі фінальної флексії вони подібні іменам). Частки дії керуючих слів не підлягають, оскільки всі вони нефлектовані.

Всі керуючі фактори, або слова, поділяються на граматичні – “*'awāmil lafẓiyya*” – дослівно “словесні”, та логічні – “*'awāmil ma'nawīyya*” – дослівно “сміслові”.

Під логічними керуючими факторами в АЛТ розуміється відсутність граматичних керуючих факторів, котрі б впливали на флексію наступних слів, незалежно від того, до яких частин мови вони належать. Тому, наприклад, вважається, що початкове слово речення за вимогою логічного керування приймає *raf'*.

Граматичні керуючі фактори розділяються на “*qiyāsīyya*” – дослівно “аналогічні”, тобто такі, котрі керують за аналогією, – “правильно керуючі”, й “*samā'iyya*” – дослівно “слухові”, тобто такі, керування яких базується на вживанні загальноприйнятої норми.

До “правильно керуючих” факторів АЛТ відносить такі розряди слів: 1) дієслово (*fi'l*); 2) імена: дії (*'ismu -l-fi'l*), діяча (*'ismu -l-fā'il*), особи або об'єкта, що підлягає дії (*'ismu -l-maf'ūl*), повне ім'я (*'ism tamm*); 3) прикметники: уподібнений прикметник (*aṣ-ṣifa al-muṣtabiha*), прикметник у порівняльному і найвищому ступенях (*'ismu -t-tafā'il*); 4) масдар; 5) приєднане ім'я (*al-mudāf*), тобто друга частина ізафету; б) вказівний займенник (*al-'ism al-mubham*).

Усі дієслова поділяються на *muta'addin* – перехідні, тобто такі, дія яких переходить на об'єкт, та *ḡayr muta'addin*, або *lāzim*, тобто неперехідні. Перехідні дієслова ставлять діяча (підмет) у *raf'* – називний відмінок, а об'єкт (об'єкти) або додаток – у *naṣb* – знахідний відмінок: “*Ḍaraba 'Amrun Zaydan*” – “Амр ударив Зайда”. Такі дієслова можуть приймати по два й навіть три прямих об'єкти: “*'A'lama -l-Lāḥu Zaydan 'Amran 'aḥā-ka*” “Аллах повідомив Зайду, що ‘Амр є твоїм братом” [Гиргас 1873: 107].

Дієслова, які у першій породі приймають один прямий об'єкт, характеризуються в АЛТ як такі, що у другій і четвертій породах стають подвійно пере-

хідними, а ті, які приймають 2 об'єкти, - потрійно перехідними [Š. 'Alfiya: 64-66].

В пасивному стані перехідні дієслова ставлять у *raf'* (= називний відмінок) прямий об'єкт, який у цьому випадку заміняє діяча (*al-maf'ūlu -l-qā'imu maqāma -l-fā'ili*), а всі інші об'єктні додатки – в *naṣb* (= знахідний відмінок): “*ḍuriba Zaydun ḍarban ṣadīdan*” — “Зайда сильно побили”. Будь-яке об'єктне доповнення, крім об'єктів причини та співучасті, може замінити діяча дієслів, які переходять у пасивний стан: “*Qīla kalimatāni*” – “було сказано два слова”. Басрійські граматисти вважали, що коли прямий об'єкт згадується в реченні, то при постановці дієслова у пасивний стан він повинен замінити діяча. Куфійці ж допускали заміну діяча іншими об'єктними додатками, навіть при наявності в реченні прямого додатку. Тому вони вживали синтаксичні конструкції типу: “*Ḍuriba ḍaribun ṣadīdun Zaydan*” – “Сильний удар вразив Зайда”.

Неперехідні дієслова ставлять діяча у *raf'*, а всі об'єктні додатки, крім прямого, – в *naṣb*: “*Qāma Zaydun 'ikrāman li-s-sultān?*” – “Зайд піднявся, щоб висловити повагу султанові”. Вони стають перехідними в другій і четвертій породах або за допомогою прийменників. Так, у реченні “*Marra Zaydun bi-'Amrin*” – “Зайд пройшов біля ‘Амра” граматисти вважали, що дія дієслова переходить на об'єкт ‘*Amrin* за допомогою прийменника “*bi-*”. Дієслова, що керують об'єктом за допомогою прийменників, іноді, коли прийменник пропускається, стають перехідними, тобто прямо, безпосередньо ставлять об'єкт у *naṣb*. Так, у реченні “*Daḥaltu-l-bayta*” – “Я ввійшов у будинок” неперехідне дієслово “*daḥala*” стало перехідним через те, що був пропущений прийменник “*ilā*” “*y*”.

В пасивному стані об'єктне доповнення з прийменником заміняє діяча неперехідних дієслів: “*Murra bi-'Amrin*” – “Пройшли повз ‘Амра”. Тут *bi-'Amrin* виступає об'єктом, що заміняє діяча дієслова *murra* у пасивному стані.

I'rāb є багатокомпонентною системою синтаксичних взаємин, для якої не існує адекватного терміна для прямого перекладу. Оптимальним видається його визначення, дане самими арабськими граматистами, зокрема ал-Джурджані: “Це – зміна закінчення слова, викликана дією різних фактичних або віртуальних факторів”⁸.

Характерно, що іменники “*aṣa-n*” – “ціпок” та “*ma'na-n*” – “зміст, значення”, які в однині фактично є незмінними, однак, називаються *mu'rab* (підлягаючими дії *i'rāb*'у), але *taqdīran* (віртуально), оскільки їхніми вихідними формами у *raf'* у (*aṣl*) є відповідно **aṣawu-un* і **ma'na-un*.

Бінарним терміном, котрий перебуває в опозиції до *i'rāb*, є *binā'* – незмінюваність закінчень слів, яка означає, що за такими словами закріплена єдина огласовка, або сукуп, незалежно від впливу керуючих факторів. Самі незмінні словоформи називаються *mabnī 'alā* (*ḍamma/fatḥa/kasra/sukūn*), наприклад: “*munzu*” (“з тих пір”), “*ayna?*” (“де?”), “*ha'ulā'i*” (“ці”, для живих істот), “*kam?*” (“скільки?”).

Басрійці встановили розмежування: *i'rāb* охоплює імена, *binā'* - дієслова та частки. Саме на цій підставі імперфект дієслова споконвічно не має права

вважатися *mu'rab*. Таким він стає тільки у силу своєї подібності імені, через що в арабській термінології й називається “*muḍāri*” (“схожий”). З їхнього погляду, у шести іменах, що закінчуються на *wāw*, ‘*alif* чи *yā*”, присутній *i'rāb bi-l-ḥarf as-sākin (i'rāb*, що досягається за рахунок впливу неогласованої букви).

Предметом тривалих дискусій стали форми імен двоїни і множини з закінченнями на *-āni*, *-ayni*, *-ūna*, *-īna*, типу *al-muslim-ā-ni*, *al-muslim-ū-na* й т.п. Слідом за ал-Халілом та Сібавайгі більшість басрійців вбачали в ‘*alif*’, *wāw* й *yā* тільки “*ḥarf al-'i'rāb*” (“букву ‘*i'rāb*’а”). Під цим малося на увазі, що ці букви виконують функцію ‘*i'rāb*’а, але їх не можна пропускати в орфографії, оскільки слово стає невпізнаним. Це вважалося рівноцінним, якби у слові “*Zayd*” не написати останню букву *dal*. Точно кажучи, такий підхід порушував стрункість теорії ‘*i'rāb*’а. Відтак привносилося схоластичне і сумнівне роз’яснення щодо того, що наступний *nūn* нібито виступав свого роду “компенсацією” за відсутність у розглянутих формах огласовки й *tanwīna (-un, -in, -an)*, які є атрибутом імені в однині невизначеного стану [Kitāb I: 1,3,178].

Разом з тим такий же *nūn* інакше трактувався в імперфектних формах дієслова двоїни та множини (типу *yaqtul-ū-na*, *taqtul-ā-ni*). Тим самим дієслівні форми розглядалися в ізоляції від іменних, поза рамками єдиної уніфікованої теорії. Інтерес граматистів полягав в іншому: вони розуміли організацію ‘*i'rāb*’а наступним чином. Споконвічно встановлювалася бінарна опозиція *mu'rab/mabnī*, потім вводилося розмежування реальний/віртуальний ‘*i'rāb*’ і, нарешті, визначався характер взаємопідпорядкування керуючої базової форми (‘*aṣl*’) та форми керованої, похідної (*far*’).

Традиційно арабські філологи зводять термін ‘*i'rāb*’ до масдару від дієслова IV породи “‘*a'raba* ‘*an*” у первинному значенні “робити ясним, очевидним”. Похідне значення етимологізується як “говорити ясно, по-арабськи”, оскільки ‘*i'rāb*’ вказує на різні функції слова в реченні: підмет, присудок, додаток й ін. [Haṣā’iṣ I: 35–37].

Ми, однак, приймаємо більш спрощене пояснення цього терміна, запропоноване Й.Вайсом, а пізніше А.Фляйшем, тобто висхідне до дієслова “‘*a'raba*” у значенні “арабізувати, вимовляти слово, як личить чистокровному арабу” [Fleisch 1960: 1250].

Найдавнішою працею, яка збереглася і де систематично викладено теорію *i'rāb*’у, є трактат “Kitāb al-ḡumal fī -n-naḥw” (“Книга різновидів синтаксису”), приписуваний ал-Халілу (719–791). Праця безпосередньо стосується проблематики взаємопідпорядкування елементів речення в арабському синтаксисі - наріжному камені всієї наступної АЛТ.

У закінченому вигляді теорія керування та керованості елементів, що становлять речення, викристалізувалася тільки в трактаті Абдулькагіра ал-Джурджані (помер 1078 р.) “Al-‘Awāmil al-mi’a” (“Сто керуючих”). Її основна ідея полягає в тому, що всі синтаксичні одиниці речення перебувають у стані взаємопідпорядкування. Воно досягається саме за рахунок дії вищезгаданих різновидів керуючих факторів. Витоки цієї концепції більшість дослідників шукають в Ібн Джинні (помер 1002 р.). Дехто вважає, що окремі її положення

вимальовуються вже у працях його вчителя ал-Фарісі (помер 987 р.), але єгипетський учений Ш. Дайф – єдиний із сучасних арабських дослідників – дійшов однозначного висновку, що “кожний, хто уважно ознайомиться з “Книгою” Сібавайгі, може наочно переконатися, що саме ал-Халіл (розрядка наша) заклав підвалини “теорії керуючих факторів” [Dayf 1989: 38].

Загальна кількість конкретних типів керування, які виділяє ал-Халіл, становить 94 [Рибалкін 1994], а ал-Джурджані пізніше нарахував 100 їх, очевидно, суто символічно, аби одержати для зовнішньої гармонії круглу цифру.

Інтерпретація теорії керування в західноєвропейському мовознавстві

Європейська семітологія особливо інтенсивно запозичала ключові постулати АЛТ у XVIII ст. Мовознавство того часу можна охарактеризувати як період поступового переходу до історизму. Ця тенденція стала особливо очевидною в 80-90 рр., коли Самуель Фрідріх Гюнтер Валь (1760–1834) у праці “Загальна історія східних мов і літератур” [Wahl 1784] запропонував нову класифікацію семітських мов. Він супроводив її історичним описом останніх, заснованим на теорії Фрідріха Карла Фулда (1724–1788) про їх стадіальний розвиток. З окремими проблемами зовнішньої історії семітських мов мав справу Август Шльєцер (1737–1809). Конрад Готліб Антон (1745–1814) піддав аналізу морфологічну структуру їх дієслівних форм.

В той період у європейській семітології вперше обговорювалося питання походження й дієвості іменної, так само як і дієслівної флексії в АМ (тобто, по суті співвідношення синтетичних та аналітичних граматичних засобів).

На описовому рівні проблема кореляції цих засобів у європейській семітології мала більш глибоку історію. На ранніх стадіях семітології опис відповідних мов було засновано на східній і класичній (тобто латинській) традиції – домінуючий підхід залежав від автора. Латинська традиція стала особливо очевидною в опису іменних словоформ у семітських мовах аналітичного типу. Іменне відмінювання розглядалося як обов’язковий компонент граматичної структури й, оскільки морфологічні відмінки були відсутні в давньоєврейській, арамейській і розмовній арабській мовах, семітологи звичайно шукали в них аналітичні конструкції, що функціонально відповідали б латинським відмінкам, та будували схеми відмінювання по них. Наприклад, Йоганнес Ройхлін (1455–1522) у своєму дослідженні “De rudimentis hebraicis” [Reuchlin 1506: 556–557] розпізнає п’ять відмінків у давньоєврейській мові:

Nominativus	<i>'iš</i>
Genitivus	<i>hā-'iš</i> (наприклад: <i>šēm hā-'iš</i>)
Dativus	<i>le-'iš</i>
Accusativus	<i>'et 'iš</i>
Ablativus	<i>mē-'iš</i>

Педро де Алкала (кінець XV – початок XVI ст.) в своїй граматиці гранадського діалекту [Alcala 1883: 9–10] знаходить у розмовній АМ всі шість латинських відмінків, які він позначає як латинськими, так і арабськими термінами:

Nominativus	<i>mubtedé</i> (виражається за допомогою <i>a, al</i>)
-------------	---

Genitivus	<i>mudáf</i> (виражається за допомогою <i>a, al, mita, mital</i>)
Dativus	<i>maxrór</i> (виражається за допомогою <i>la, lal, li, lil</i>)
Accusativus	<i>maf'uúl</i> (так само як Nominativus)
Ablativus	<i>Darf</i> (виражається за допомогою <i>ba, bal, bi, bil, fa, fal, fi, fil, ma'a, ma'al, min, minal</i>)
Vocativus	<i>munéde</i> (виражається за допомогою <i>a, yā</i>).

Аналогічним підходом до аналітичних квазівідмінкових конструкцій також характеризувалися ранні граматики нових європейських мов.

Автори класичних європейських граматики АМ звичайно наслідували АЛТ. Проте вони також підпадали під вплив латинської граматики. Г.Постель (1510–1581) у своїй арабській граматиці встановив відповідності між арабськими прийменниковими конструкціями й латинськими відмінками (1538?). Автор першої в Європі ґрунтовної арабської граматики Т.Ерпеніус (1584–1624) виявив у АМ три відмінки - Nominativus, Genitivus та Accusativus, але зазначив, що Genitivus також включає Dativus і Ablativus [Erpenius 1636: 135].

Очевидно, що прирівнювання прийменникових конструкцій до відмінкових форм мало негативний бік, який полягав у тому, що воно затушовувало специфічну морфологічну природу аналітичних моделей. З іншого боку, ця емпірично встановлена кореляція граматичних моделей непрямым чином ґрунтувалася на плідній ідеї про те, що відмінкові форми й певні прийменникові конструкції були семантично та функціонально ідентичними і могли бути взаємозамінними.

Такий підхід до іменного "відмінювання" в семітологічній літературі залишався практично незмінним до кінця XVIII ст., поки західноєвропейське мовознавство не досягло значного прогресу. У працях таких видатних лінгвістів, як отець Габріель Жіраар (бл. 1677–1748) та Нікола Безе (1717–1789), з'явилися поняття синтетизму й аналітизму, хоча і в різній термінології. У блискучій дисертації Адама Сміта (1723–1790) про походження мов ("A Dissertation on the Origin of Languages"), опублікованій 1761 р., вже добре розроблено теорію розвитку мов від синтетизму до аналітизму, проілюстровану прикладами з нових європейських мов.

Можна було б очікувати, що досягнення західної філології могли бути застосовані до АМ, яка розвивалася від синтетизму (класична, літературна мова) до аналітизму (розмовна), власне кажучи, тим же шляхом, що й нові європейські мови. Але саме в цій сфері розглянутий період семітологія зробила несподіваний поворот.

Проблему арабського флектування розглянув видатний німецький орієнталіст Йоганн Давид Міхаеліс (Johann David Michaelis, 1717–1791) у своїй арабській граматиці (два видання: 1771, 1781), хоча основну думку з цього питання він висловив ще в одній із своїх більш ранніх праць [1757: 159]. Порівнюючи граматичні структури розмовної та літературної арабської мови, Міхаеліс дійшов висновку про те, що споконвічно АМ не мала відмінкових закінчень і що вони введені у КАМ середньовічними філологами за грецькою моделлю.

лю, - інакше кажучи, цілком були штучними¹⁰. Відповідно, ті хто шукав справжні іменні моделі, повинні звернутися до розмовної арабської мови, яка залишилася поза сферою кодифікаторської діяльності граматистів [Michaelis 1781: VIII, LXVIII, 178–180, 250].

Можна припустити, що Міхаеліса могло привести до його поглядів глибоке вивчення граматики Аквільського. Це цілком логічно, оскільки останній не обговорював проблем автентичності відмінкових закінчень у КАМ, а мав справу насамперед з розмовною арабською мовою та у своєму описі відмінкових зв'язків дотримувався традиційного підходу: певні аналітичні конструкції він розглядав як експоненти шести класичних (тобто абсолютних) відмінків. Проте в цьому опису Аквільського аналітичних квазівідмінкових конструкцій можна відзначити кілька важливих особливостей. Він починає з твердження про те, що розмовна мова не розрізняє відмінкових закінчень¹¹. Далі він пропонує маркери (*notae seu signa*) для розрізнення відмінків у такий спосіб:

Nominativus - відсутність маркера;

Genitivus - постановка означального імені після означуваного або введення його часткою *li-* (вживається переважно для висловлення питання або належності);

Dativus - наявність частки *li-*;

Accusativus - постановка іменника після перехідного дієслова, а також окремих часток (*'inda*, *'alā*, *'ilā*);

Vocativus - частки *yā*, *'ayyuhā*;

Ablativus - окремі специфічні прийменники типу *min*, *fī*, *bi-*, *ma'ā* і т.п. [Ab Aquilla 1650: 344–345].

Таким чином, на відміну від своїх попередників, Аквільський запроваджує маркери відмінків, або, як він їх сам називає, “знаки”. Тим самим він не обмежується прийменниками, а відштовхується також від порядку слів у реченні й семантико-синтаксичної характеристики дієслова (перехідне/неперехідне). Тому його опис квазівідмінкових конструкцій стає більш повним, а наведені приклади краще відповідають структурі ТАГ.

Цікаво також те, що при перерахуванні маркерів відмінків (*notae seu signa*) Аквільський не згадує специфічних засобів, характерних тільки для розмовної АМ та яких не можна знайти в КАМ, наприклад часток генітива *taba'*, *bta'*, *mta'*, *nta'*, *haqq*, *dyāl* тощо. З іншого боку, він не розглядає специфічно літературних конструкцій, яким внутрішньо притаманне вживання відмінкових закінчень (наприклад, *wāw al-ma'ṭya*¹²). Відповідно, його опис аналітичного вираження відмінків можна пристосувати як для розмовної, так і для літературної АМ. Це посилюється й наведеними у граматиці прикладами, поданими в арабській графіці. Вони сприймаються зовні як форми КАМ, до того ж позбавлені специфічно розмовних елементів та, незалежно від авторського наміру, демонструють, що методику Аквільського по “розрізненню відмінків” у розмовній АМ рівною мірою можна застосувати і до КАМ.

На підставі такої подачі ТАГ, очевидно, можна легко дійти висновку про те, що відмінкові закінчення в АМ були надлишковими.

Достеменно невідомо, чи дійсно Міхаеліс розмірковував у руслі наведеної вище аргументації. За будь-яких обставин не може бути сумніву в тому, що граматики Аквільського, як жодна інша, могла підвести користувача до висновку про те, що флексії імен у КАМ не виконують граматичної функції.

Положення Міхаеліса розвинув теолог та схоластичний філософ Йоханн Готфрід Хассе (1759-1806) у статті “Von Einfluß der Griechischen Grammatik auf die Arabische” (“Про вплив грецької граматики на арабську”), опублікованій 1788 р. На його думку, грецька мова справила настільки сильний вплив на АМ, що мовознавці шукали в останній її субстратні явища. Однак, згідно з Хассе, цей субстрат вплинув на ТАГ не прямим чином, а через посередництво філологічних занять. Підтримку для своєї аргументації Хассе шукає в різних аспектах впливу грецької цивілізації на семітський світ. Він цілком справедливо вбачає один з її проявів у величезній масі перекладів грецьких авторів на АМ. Усе це привело його до висновку про те, що “араби вивчали грецьку мову й настільки ж досконально освоїли її граматику, як і рідну мову” [Hasse 1788: 232–234].

Хассе вважав, що арабські філологи почали порівнювати обидві мови з метою вдосконалювання методів їхнього вивчення. Помітивши, що грецьке іменне та дієслівне флектування точніше передає граматичні зв'язки, вони впровадили його в арабські тексти, спочатку – в підручники, а потім – у Коран, звідки ці “додавання” (Zusatze) поширилися на інші тексти. На думку Хассе, не тільки іменне, а й дієслівне флектування (закінчення *-u*, *-a* в імперфекті, *-u*, *-a*, *-i* у перфекті, *-n* (+ голосний) після довгих голосних) виникло в АМ під грецьким впливом.

Хассе навіть реконструював конкретні джерела арабських іменних і дієслівних закінчень, які нібито вказують на те, що їх винайшли граматисти: для імен: *probaton*, *echidnēs*, *sophian*; для дієслів: *legō*, *legeis*, *legei*; *typō*, *etypsa* [Hasse 1788: 235–236].

Ту обставину що арабські та грецькі закінчення не завжди цілковито збігаються, Хассе пояснював тим, що в АМ менше голосних звуків, ніж у грецькій, тому вона не в змозі передавати всі нюанси грецької фонетики.

Стосовно закінчень імен у множині (*-īna*, *-īna*) Хассе стверджував, що справжнє закінчення множини є *-īna*, в той час як *-īna* є діалектним варіантом. Арабські граматисти надавали цим закінченням різні відмінкові функції також під грецьким впливом.

Як заявляв Хассе, двоїна у семітських мовах є цілком теоретичним нововведенням граматистів: в АМ під впливом грецької мови, в давньоєврейській – у деяких формах, де воно зустрічається, – під впливом ТАГ [Hasse 1788: 236–237].

Щодо функціональної важливості іменного флектування Хассе лаконічний, але не двозначний: “Causus sind in einer Sprache gar nicht notwendig” (“Відмінок не є в мові зовсім необхідним”) [Hasse 1788: 234].

Міркування Хассе ще ясніше, ніж Міхаеліса, демонструють дві концепції, на яких засновано інтерпретацію арабського відмінювання в обох авторів: розуміння надмірності відмінкових закінчень і відповідно прийняття розмовних

аналітичних конструкцій як базисних моделей АМ. Разом з тим проблема має й інший аспект, що згадується обома авторами тільки мимохідь, але який, поза сумнівом, відігравав важливу роль у розвитку їхніх ідей.

Наприкінці XVIII ст. домінувала точка зору про те, що дві та більше мови можна вважати генетично спорідненими, якщо вони демонструють схожість як у лексиці, так і в граматиці [Burnett 1773: 433]. З одного боку, арабське іменне флектування спричинило за собою різке розмежування між АМ з її відмінюванням та безвідмінковими єврейською й арамейською мовами, з іншого боку, – привело до того, що окремі вчені відмовилися розглядати обидві останні мови як близько споріднені, звертаючись до АМ при поясненні складних фактів мертвої давньоєврейської мови.

Звичайно, тодішнє мовознавство допускало можливість змін у граматичній структурі мов у процесі історичного розвитку (особливо внаслідок зовнішніх впливів), але в даному конкретному випадку це не допомогло. Хоча теоретично допускалося, що мови можуть розвиватися у двох напрямках: від простого до складного типу і від складного до простого або вмирати [Burnett 1773: 484–485], доступна для огляду їх історія засвідчила, що розвиток був спрямований від складного (синтетичного) до простого (аналітичного) типу.

Оскільки передбачалася наявність споріднення давньоєврейської та арамейської мов, залишалось вирішити подвійну проблему: 1) що розвиток у цій мовній групі відбувався від простого типу (єврейська) до складного (АМ). Однак це вступало в суперечність із загальним напрямком лінгвістичної еволюції, й 2) що напрямок розвитку відбувався від мови арабського типу до мови єврейського типу. Але у цьому разі необхідно було визнати ідею про те, що АМ репрезентувала більш древній мовний тип, що було важко прийняти в епоху, коли віра у те, що єврейська мова була першою, хоч і починала піддаватися сумніву, але аж ніяк не здавала позицій.

Теорія Михаеліса-Хассе ліквідувала ці суперечності та розчистила шлях для використання АМ при поясненні фактів давньоєврейської мови. Переваги останньої були очевидними: навіть її автори, схоже, почали сумніватися в штучності ідеї про різке втручання граматистів у життя мови. Вона вплинула на семітське мовознавство декількох наступних десятиліть.

Думка про штучне впровадження кінцевих флексій (*i 'rāb*) у ТАГ середньовічними арабськими граматистами була прийнята некритично такими видатними філологами – авторами фундаментальних праць про мови світу, як Г.Валь [Wahl 1784: 427] і Й.Л.Аделунг (1732-1806) [Adelung 1806: 384]. Е.Ренан (1823–1892) у знаменитій “Загальній історії та порівняльній системі семітських мов” (опублікована вперше 1855 р.) виступив проти цієї теорії [Renan 1958: 477] Однак і він вважав, що кінцеві флексії в АМ (*i 'rāb*) є дуже відносними й не можуть розглядатися як справжнє флектування (“les voyelles finales... ne sont pas de vraie flexions”) [Renan 1958: 498].

Теорія Михаеліса-Хассе стала другою спробою після му‘тазиліта Кутруба (помер 821) та першою в європейській арабістиці спробою дати переоцінку флектування в АМ. Вона на півтора століття випередила сучасні спроби кри-

тичного перегляду теорії керування. Незважаючи на те, що із сучасної точки зору вирішення проблеми, запропоноване Михаелісом і Хассе, видається абсурдним, їхня теорія заслуговує на увагу в історії семітського мовознавства як найбільш рання ілюстрація ідеї про безвідносність теорії керування в АМ.

ДЖЕРЕЛА

- Af'āl*. Ibn Qūfiya. Kitāb al-Af'āl / – Al-Qāhira, 1952.
- Ašbāh*. As-Suyūfī. Kitāb Ašbāh wa-nazā'ir fi –n-naḥw / Murāga'a wa-taqdīm d. Fāyiz Tarḥīnī. – Ṭab'a 1. – 4 Mğld. – Bayrut: Dār al-Kitāb al-'arabī, 1984.
- El²* – Encyclopaedia of Islam. New ed. – 9 Vols. – Leiden, London, 1960–1999.
- Ġumal*. Al-Ḥalīl ibn Aḥmad al-Farāhīdī. Kitāb al-Ġumal fi n-naḥw / Taḥqīq ad-duktūr Fahrūddīn Qabāwa. – Ṭab'a 1. – Bayrūt: Mu'assasat ar-risāla, 1985.
- Ġumal²*. Az-Zaġġaġi, Abū -l-Qāsim. Kitāb al-Ġumal fi –n-naḥw / Taḥqīq 'Alī -l-Ḥamad. – Irbid: Dār al-'amal wa-Bayrūt: Mu'assat ar-Risāla, 1984.
- Ḥaṣa'is*. Ibn Ġinni, Abū -l-Faḥ 'Usmān. Al-Ḥaṣa'is / Taḥqīq M. A. an-Naġġar. – 3 mğld. – Ṭab'a 3. – Al-Qāhira, 1986–1988.
- Īdāh*. Az-Zaġġaġi, Abū-l-Qāsim 'Abdarrahmān b. Ishāq. Al-Īdāh fi 'ilal an-naḥw / Taḥqīq M. al-Mubārak. – Ṭab'a 2. – Bayrūt, 1979.
- Inṣaf*. Ibn Al-'Anbārī, Abū -l-Barakāt. Kitābu -l-Inṣāfi fi masā'ili l-ḥilāfi bayna -n-naḥwīyīna-l-Basriyyīna wa-l-Kūfiyyīna / Taḥqīq M. 'Abdu-l-Ḥamid. – Bayrūt: Dār al-Fikr, bidūn ta'rīf.
- Kitāb*. Sībawayhi. Al-Kitāb. – Ğ. 1–2. – Ṭab'a 3: Bayrut, 1410/1990.
- Lexicon*. Lane E.W. An Arabic-English Lexicon, derived from the best and most copious Eastern Sources. – London, 1863–1877. – Book 1. – Parts 1–8. (Перевидання: 1955).
- Mufaṣṣal*. Az-Zamaḥṣarī. Kitāb al-Mufaṣṣal fi-l-'ilmi -l-'arabī. – Bayrūt: Dār al-Ġayl, bidūn ta'rīf.
- Muzhir*. As-Suyūfī. Al-Muzhir fi 'ulūm al-luġa wa-'anwā'i-hā / Taḥqīq Muḥammad Ġār wa-Abī-l-Faḍl Ibrāhīm wa-'Alī Muḥammad al-Baġāwī. – Ğ. 12. – Ṣayda-Bayrūt: al-Maktaba al-'aṣriyya, 1987.
- Š. Alfīya*. Ibn 'Aqīl. Šarḥ Alfīya. – Ṭab'a 20. – 4 Ğ. – Al-Qāhira: Dār at-Turās, 1980.
- Š. Kitāb*. As-Sirāfi. Šarḥ al-Kitāb // Sībawayhi. Al-Kitāb. – Būlāq, 1316–1318 H.
- Š. Mufaṣṣal*. Ibn Ya'īs. Šarḥ al-Mufaṣṣal / Hrsg. von G. Jahn in 2 Bänden. – Leipzig 1882, 1886.
- Š. Šuzūr*. Ibn Hišām al-Anṣārī. Šarḥ šuzūr az-zāhab. – Al-Qāhira, 1371/1951.
- Šaḥībī*. Ibn Fāris. Aṣ-Šaḥībī fi fiqh al-luġa wa-sunan al-'arab fi kalāmihā / Taḥqīq Muṣṭafa aš-Šuwaymī. – Bayrūt, 1382/1963.
- Sirr*. Ibn Ġinnī. Sirr šinā'at al-i'rāb / Taḥqīq wa-murāga'at M. as-Saqqā' wa-ġayrihi. – Ğ. I. – Al-Qāhira, 1954.
- Ta'rīfāt*. Al-Ġurġanī, 'Alī. Kitāb at-Ta'rīfāt. – Bayrūt, 1969.

ЛІТЕРАТУРА

- Гиргас В.* Очерк грамматической системы арабов. – СПб., 1873.
- Гранде Б.М.* Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М., 1963.

Рибалкін В.С. "Книга різновидів" ал-Халіла ібн Ахмада // Східний світ. – 1994, № 1–2: 68–72.

Фролов Д.В. Классический арабский стих. – М.: Наука, 1991.

Ab Aquilla, Antonius. Arabicae linguae novae et metodiccae institutiones. – Roma: Congregatio de propaganda fide, 1650.

Adelung J.C. Mithridates oder allgemeine Sprachkunde. – Erster Theil. – Berlin: Vossische Buchhandlung, 1806.

Alcala, Pedro de (Petrus Hispanus). De lingua arabica libri duo. Pauli de Lagarde studio et sumptibus repetiti. – Göttingen: Arnold Hoyer, 1883.

Bravmann M. M. Materialien und Untersuchungen zu den phonetischen Lehren der Araber. – Göttingen, 1934.

Brockelmann C. Arabische Grammatik. – 17 Auflage. – Leipzig, 1969.

Burnett, James (Lord Mondobbo). Of the Origin and Progress of Language. – Vol. I. A Scholar Press Facsimile. 1967². England: The Scholar Press Ltd., 1773.

Dayf Š. Al-Madāris an-naḥ wīya. – Al-Qāhira. – Ṭab‘a 6. – Al-Qahira: Dār al-Ma‘ārif, 1989.

Erpenius T. Grammatica arabica, ab auctore emendata et aucta. – Lugduni Batavorum, 1636.

Fleisch H. I‘rāb // EI² I. – 1960: 1248–1250.

Fleisch H. Traité de philologie arabe. I. Préliminaires, phonétique, morphologie nominale. – Beirut: Imprimerie Catholique, 1961.

Fleisch H. Ḥarf // EI² III. – 1965: 204–205.

Flügel G. Die grammatischen Schulen der Araber. – Leipzig, 1862.

Hasse J.G. "Von Einfluß der Griechichen Grammatik auf die Arabische" // Magazin für die biblischorientalische Litteratur und gesammte Philologie. – Erster Abschnitt, Erster Teil. – Anhang: Vermischte Abhandlungen. – Königsberg und Leipzig: Gottlob Leberecht Hartung, 1788. – 230–238.

Köhler L, Baumgartner W. Lexicon in Veteris Testamenti libros. – Leiden, 1948–1953.

Michaelis J.D. Beurteilung der mittel, welche man anwendet, die ausgestorbene Hebräische Sprache zu verstehen. – Göttingen: bey Abram Van den Hoeks Witwe, 1757.

Michaelis J.D. Arabische Grammatik nebst einer Arabischen Chrestomatie. – Zweite, umgearbeitete und vermehrte Ausgabe. – Göttingen: Victorinus Bossiegel, 1781.

Michaelis J.D. Literarischer Briefwechsel von Johann David Michaelis / Geordnet und heraus gegeben von Johann Gottlieb Buhle. – Dritter Theil. – Leipzig: in der Weidmannschen Buchhandlung, 1796.

Payne-Smith R. Thesaurus Syriacus. – Oxford, 1879–1901.

Renan E. Histoire générale et système comparé de langues sémitiques. Oeuvres complètes. Tome VIII: 127–589. Paris: Calmann-Lévy, 1958.

Reuchlin J. De rudimentis hebraicis. – Pforzheim: G.Symler, 1506.

Sasy Silvestre de. Grammaire arabe à l'usage des élèves de l'école spéciale des langues orientales vivantes. – 2 éd. – 2 tom. – Paris, 1831.

Socin A. Arabische Grammatik. – 4 Auflage. – Berlin, 1899.

‘Umar A.M. Ma‘āğim al-‘abniya fi-l-luġa al-‘arabiya // Al-Lisān al-‘Arabī. –

VIII/3 (1971). – §.11–24; IX/1 (1972). – §.133–161.

Wahl S.F.G. Allgemeine Geschichte der morgenländischen Sprachen und Litteratur. – Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.

Weil G. Die grammatischen Schulen von Kufa und Basra (zugleich Einleitung zu der Ausgabe des Kitāb al-'Insāf von al-'Anbārī). – Leiden, 1913.

Weiss J. Die arabische National grammatik und die Lateiner // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gessellschaft. Wiesbaden. – 1910. – 64: 349–396.

Wright W. A Grammar of the Arabic Language. – 3-d ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

¹ *Al-'ism mā dalla 'alā ma 'nā fī nafsih dalālatan muğarradatan 'an al-'iqtirān* [Mufaṣṣal: § 2].

² *Al-'ism mā dalla 'alā ma 'nā fī nafsih ġayr muqtarin bi-aḥad al-'azminat aš-šalāša* [Ta'rifāt: 15]

³ Детальну класифікацію всіх цих категорій здійснив аз-Замахшарі [Mufaṣṣal: 212–213]. Базуючись на ній, В.Райт розробив власну номенклатуру [Wright 1986: I, 104–110], що використовується й понині з неістотними модифікаціями в більшості сучасних західноєвропейських граматик [див., наприклад, Brockelmann 1969: 60–80; Гранде 1963: 252 та ін.].

⁴ *Al-fi 'l mā dalla 'alā zamān* [Ṣāḥibī: 85].

⁵ *'Ammā –l-fi 'l fa-amṣilat 'uḥizat min lafz 'aḥdās al-'asmā' wa-buniyat li-mā maḍā wa-mā yakūn wa-lam yaqa 'wa-mā huwa kā'in wa-lam yanqaṭi'* [Kitāb I: 9].

⁶ *Al-fi 'l mā dalla 'alā 'qtirān ḥadaš bi-z-zamān* [muḥaṣṣal] [Mufaṣṣal: § 2].

⁷ Ас-Суйути вважав, що після а (l) вимовляється А (ā).

⁸ *Huwa 'ḥtilāf 'āḥir al-kalima bi-'ḥtilāf al-'awāmil lafzan 'aw taqdīran* [Ta'rifāt: 20].

⁹ Слова, які виступають першим компонентом ізафетів, типу: “zū” – “власник чого-небудь”, “abū” – “чийсь батько”, “ḥamī” – “чийсь вітчим”, “fū” – “чийсь рот” тощо.

¹⁰ Михаеліс докладно не роз'яснив свою теорію. Тому ми не знаємо, яким чином він уявляв собі цей гіпотетичний процес винаходу граматистами й впровадження ними закінчень у живу мову. Ми не знаємо також точно, що саме підвело його до цієї теорії, а тільки маємо в своєму розпорядженні вказівку на те, що на його погляди у цьому питанні глибокий вплив справила граматики розмовної АМ Антоніуса Аквільського (Antonius ab Aquilla, сер. XVI ст.), яка з'явилася в 1650 р., але стала відома Михаелісу між 1781 і 1785 рр., тобто відразу ж після публікації другого видання його арабської граматики. У граматиці Аквільського Михаеліс знайшов підтвердження та додатковий матеріал для своєї теорії: “Ich hatte viel aus ihr nehmen, viel bereichen, viel, daß ich furchtsam als Vermutung sagte, dreist bestätigen können” [Michaelis 1796: 274] (“Я зміг багато з неї [граматики Аквільського – В.Р.] узяти, багато чим збагатитися, багато в чому, що лише боязко висловив як припущення, тричі переконатися”).

¹¹ *Sciendum est, quod Arabes in lingua vernacula non habent distinctionem casuum* [Ab Aquilla 1650: 344].

¹² “Вав спільності” – частка wāw з наступним знахідним відмінком, яка означає спільність дії, співучасть.